

CONCEPȚIA ISTORICĂ A LUI B. P. HASDEU

DE

AURELIAN SACERDOȚEANU

La 25 august 1907 a murit la Cimpina, unde era retras de mulți ani, acela care a fost Bogdan Petriceicu-Hasdeu. Dar el murise pentru contemporani cu mult mai înainte. De aceea i-au și făcut doar „Inmormântare de clasa a II-a”, iar la îngropare Academia Română, Facultatea de Litere și Filozofie din București și Direcția generală a Arhivelor Statului, instituții în care Hasdeu depusese munca unei jumătăți din viața sa, toate la un loc găsiseră de cuviință să trimită un singur delegat, pe D. Onciul. Acesta însuși socotea potrivit să amintească atunci numai partea cea mai caducă din multilaterală activitate a lui Hasdeu. Se șesuse deja în jurul lui o nemerită conspirație a tăcerii. Pe urmă, această conspirație s-a transformat rînd pe rînd în negații de tot felul: literații vor spune că n-a fost literat, filologii vor mărturisi că n-a fost filolog, istoricii se vor întrece să demonstreze că n-a fost istoric, în fine fiecare în felul său va căuta să ne convingă de inexistența lui științifică.

Este adevărat că Hasdeu a fost un poligraf. Creația lui e complexă, iar moștenirea ce ne-a lăsat, confuză. Nu acum și nu aici e locul să ne ocupăm de toată construcția hasdeană. Vom încerca, pe scurt, să fixăm în câteva pagini doar partea istorică, deși ea merge totdeauna mîna în mîna cu filologia. Însă, dorim să spicuim mai ales concepția sa istorică.

Este necesar să arătăm mai întîi că publicistica periodică va prinde cea mai mare parte din timpul de muncă al lui Hasdeu, dar fi va da posibilitatea să creeze. Fără ziarele și revistele sale, activitatea lui este de neconceput¹. Cît era de dezorganizat și lipsit de stăruință, marile sale calități intelectuale și agonistice nu ar fi produs mai nimic sau foarte puțin. E probabil că nu ar fi stăruit nici în istorie, nici în filologie, ci s-ar fi dedicat mai mult literaturii și criticii sociale.

---

¹ Revistele și jurnalele redactate de Hasdeu sînt: în perioada ieșeană, „Romania” (1858—1859), „Foaia de istoria română” (1859), „Foița de istorie și literatură” (1860) și „Din Moldova”, căreia din motive politice îi schimbă numele în „Lumina” (1862—1863); în perioada bucureșteană, rînd pe rînd, face să apară sub redacția sa „Aghiuță” (1863—1864), ziar satiric și umoristic, „Arhiva istorică a României” (1864—1868), colecție critică de documente, „Satyrul” (1866), iarăși ziar satiric și umoristic, „Traian” (1869—1870), ziar politic, literar, științific și industrial, „Columna lui Traian” (1870—1883), revistă mai ales științifică, „Foaia societății Romnismul” (1870—1871), revistă politică și științifică, „Foaia literară și științifică” (1876), „Revista nouă” (1887—1895), mai ales literară, și, în sfîrșit, numai timp de cinci luni „Apărarea națională” (1902). În afară de aceste reviste, colaborarea lui Hasdeu este răspîndită și prin reviste și jurnale conduse de alții.

Ce sens a dat Hasdeu vieții sale și cu ce agitată muncă și gândire a umplut-o el ca ziarist editor, deputat, profesor universitar, director de arhivă și academician, biografii încă nu au arătat pe larg. Până atunci este încă nevoie de construcții parțiale care să contribuie la marele edificiu hasdean. În cele ce urmează vrem să contribuim la lămurirea celei mai contestate creații a lui, gândirea istorică.

La o vîrstă cînd alții nu îndrăznesc nici măcar să se gîndească la o temă, Hasdeu s-a avîntat în cercetările istorice, punîndu-și două probleme dintre cele mai spinoase, atunci ca și acum : una era dacă *au pierit dacii*, iar alta o instituție de bază în istoriografia noastră : „*Io*” în titulatura domnilor romîni. Fac parte din temele de bază ale erudiției noastre istorice, dar de o sută de ani de cînd le-a pus în discuție tînarul Hasdeu, ori au fost ocolite, ori întoarse pe toate fețele fără a izbuti să arătăm care este fața cea adevărată. Dovadă că Hasdeu intra de-a dreptul în miezul tragic al istoriografiei noastre : începuturile neamului și ale statului românesc.

Cînd pune cineva în istorie probleme de esență înseamnă că e stăpînit și de esența istoriei înșăși. În adevăr, Hasdeu îndată ce găsește prilejul ne dezvăluie și ce înțelege el prin istoria înșăși, istorie pe care la noi nu o vedea încă realizată. Cu o expunere destul de neîndemînată, după el „istoria este criteriul legilor nașterii, creșterii, dezvoltării, sălăririi, peirii și renașterii a popoarelor, în spațiu și în timp, și a pîrtășiei ce toate aceste faze o au întru nenascuții progres al omenirii, pentru carea nestatornicirile deosebitelor neamuri sînt simplele strămutări al puncturilor, producători de o mai mare circulațiune și prin urmare de o viață mai putînte ! Acesta e un ideal, precum tot idealul, numai în parte realizabil.. Deci, arătați-mi o parte, fie ea cît de mică. Văd cuvînte și iară cuvînte, cînd seci și reslețite, cînd pompoase și meșteșugite ! apoi, învălîtă în ele, îmi apare un fel de idee, ce se poate asemena acum cu un fel de stremțe descusute, acum cu o haină cîrpită”¹.

Ca să realizeze această scriere, în afară de cunoașterea izvoarelor, se cer istoricului unele calități și unele cunoștințe de bază. Între altele el pune pe linia întii istoria, lingvistica și psihologia poporană, cum numea el folclorul, „trei ramure atît de intim legate încît este

¹ B. P. Hasdeu, *Istoria*, în „Foița de istorie și literatură”, 1860, p. 1. O lucrare anume din care reiese concepția sa istorică Hasdeu nu are ; în schimb, ideile sînt răspîndite din belșug în publicațiile sale de tot felul, de la o notiță umoristică pînă la *Istoria critică și Magnum Etymologicum Romaniae*. Din numărul mare al titlurilor lucrărilor istorice ale lui Hasdeu trebuie să însemnăm aici măcar pe cele capitale : *Despre Io în titlul domnilor romîni Moldo-Valahiei și ai Bulgariei, Cercetare filologică și diplomatică*, „Romania”, I (1858) ; *Perit-au dacii ?*, „Foița de ist. și lit”, 1860 ; *Limba slavică la romîni pînă la anul 1600, Fragmente din istoria culturii în Dacia*, „Traian”, I (1869) ; *Vladislav Basarab*, „Columna lui Traian”, II (1871) ; *Istoria critică a romînilor*, apărută întii în „Columna lui Traian”, II—IV (1871—1873), apoi ed. I, vol. I—II, 1873, 1875, ed. a II-a vol. I, 1875 ; *Alfabetul dacic. Cum scriau romîni pînă la anul 1500 ?*, „Columna lui Traian”, IV (1873), p. 186—194 ; *Paleontologia vestimîntului, armei și locuinței în Romînia*, *ibidem*, p. 216—223 ; *Originile Craiovei, 1230—1400*, în „Columna lui Traian”, VII—VIII (1876—1877), și ed. separată, București 1878 ; *Oleneștile, Craiova, 1884, Etymologicum Magnum Romaniae, Dicționarul limbii istorice și poporane a romînilor*, 4. vol., București, 1886—1898 ; *Basarabii. Cine ? De unde ? De cînd ?*, „Revista nouă”, VI (1893), p. 85—105, *Etym.*, III, 2540—2592 ; *Romîni bîndăteni din punctul de vedere al conservatismului dialectal și teritorial*, „Anal. Acad. Rom.”, MSL XVII (1896), p. 1—69. Ha deo, *Negru-Vodă* (*Etym.*, IV, 1898), p. XXIX, consideră că lucrările : *Strat și substrat* (*Etym.*, III, 1892), *Romîni bîndăteni*, care privesc continuitatea naționalității romîne, *Basarabii, Originile Craiovei și Asan* (*Etym.* II, 1886), despre originea Basarabilor, împreună cu *Negru Vodă*, care determină „epoca și modalitatea formațiunii statului Țării Romînești”, sînt completări la *Istoria critică*.

peste puțință a nu se expune cineva la cele mai grave erori din dată ce s-ar concentra exclusiv într-una singură din ele”¹. Ideea este redată și mai clar ceva mai târziu: „Cînd e vorba de începutul popoarelor și de epoce întunecoase din viața lor, orice studiu exclusiv istoric duce la încheieri greșite; la încheieri greșite, nu mai puțin, duce orice studiu exclusiv lingvistic. Pentru a nemi adevărul, sau încai a ne apropia de el, trebuie neapărat un studiu paralel istorico-lingvistic. Cînd un text istoric se întărește printr-un fapt lingvistic sau vice-versa, ambele urmărite pe o cale strîns metodică, atunci și numai atunci adevărul e găsit”².

Într-un rînd justificarea oricărei acțiuni o consideră ca axiomă. La o spirituală controversă cu Alecsandri, cu puțin piper și nu fără un dram de răutate, Hasdeu pune drept motto un citat din Max Müller, care e valabil totdeauna: „Dar însuși papa cînd își dă părerea asupra astronomiei sau ducele de Wellington asupra unei lucrări de artă, ei negreșit nu trebuie să se supere, dacă cerem și de la dînsii probe, ca de la orice alt muritor”³.

În toate scrierile sale și în toate comentariile edițiilor de izvoare istorice, Hasdeu nu uită să ceară insistent judecarea lor obiectivă, înțelegerea în cadrul timpului și locului care le-a produs. Și, în felul său, el o face cu bogăție, interesant și destul de atrăgător, dar nu lipsesc nici arguțiile, care uneori te tulbură fundamental. Adept al dialecticii lui Hegel, în fond el este idealist. Dominat însă de ideile progresiste și revoluționare ale lui Belinski și Herzen, ca întreg tineretul rusesc al vremii, și de naturalismul lui Darwin cu ireligionismul său, Hasdeu declară că în istorie e partizanul concepției pozitivistice. În realitate chiar declarația cea mai categorică se încheie cu un aforism metafizic surprinzător: „Filozofia noastră nu se restrînge totuși nici în teoria unilaterală a lui Vico, nici în vederile episodice ale lui Wallace, nici în pura metafizică a lui Kant, nici în oricare altă combinațiune extremă sau neocompletă. Ne-am ținut și ne vom ținea cu stăruință de metoda experimentală, admitînd ca unică bază de discuțiune realitatea și numai realitatea; în această realitate însă, mai presus de lucrurile cele pipăite cu degetul, se manifestă o forță conducătoare omnipresente, inexperimentabilă, pe care omului nu-i este dat s-o cunoască, dar care el n-o poate a n-o recunoaște... Cînd istoricul ajunge cu scrutină pînă la ultimele margini ale *cunoscutului* — și pînă acolo, după chipul nostru de a înțelege istoria, este dator să ajungă — poate el oare să nu se ciocnească de imensul element al *ne-cunoscutului recunoscutibil*?”⁴.

Și totuși, cit de frumos și de convingător combate el negația în istorie! Referindu-se la Niebuhr, criticul negativist al Romei antice, și la Rösler, care neagă existența noastră în Dacia în perioada obscură a istoriei noastre, Hasdeu ne prezintă această splendidă imagine: „Închîpuiți-vă un peisagiu ale căruia elemente constitutive abia se zăresc la o distanță prea depărtată. Este o pădure, zic unii; este o insulă pe un lac, zic alții; este un oraș pe un munte zic o seamă. Niebuhr și Rösler răspund: nu se vede; și ei demonstrează că nu se vede. O asemenea negațiune este un merit necontestabil de a opri pe cei pripiți și de a-i ageri să meargă din ce în ce mai aproape de peisagiu. Acela care demonstrează că nu se vede, nu demonstrează

¹ Prefață la „Columna lui Traian”, VII (1876), p. VII. Ideea revine și mai târziu cînd este dominat de lingvistica și dă aceste sfaturi: „A studia fenomenele lingvistice totdeauna în legătură cu istoria; — A urmări totdeauna fenomenele lingvistice în circulațiunea lor în grai. Fără ajutorul istoriei și al circulațiunii, lingvistul cel mai eminent se expune a cădea în cele mai neiertate greșeli”, prefață la L. Șăineanu, *Istoria filologiei române*, București, 1892, p. VIII. În alt loc arată ridicolul la care se expun filologii care fac etimologii după sonorile din cuvinte fără să le descompună „în tulpină și-n sufix și fără a se întemeia pe vre-o lege fonetică”. În modul acela „pot să-i dea tot felul de sensuri cu ajutorul unor asemănări curat materiale, de exemplu un *Hasdeu* prin cele trei sonori *h-s-d* poate să devină latinul *Hosidius* sau evreul *Khisdai* sau olandezul *Heusde*” (*Strat și substrat*, p. XI).

² *Strat și substrat*, p. XXXV.

³ *Alecsandri lingvist*, „Columna lui Traian”, VIII (1877), p. 83.

⁴ Prefața la *Istoria critică*, vol. II, 1875, p. II.

prin aceasta că nu este, dar împinge pe ceilalți de a cerceta cu stăruință pentru a se vedea ceea ce este”¹.

Tot atît de plastic ne demonstrează Hasdeu și iluzia în istorie, de care dacă nu te ferești riști să fii un mincinos. Ea poate apărea ori de cîte ori izvoarele istorice sînt confuze, în care te descurci greu ori te zăpăcești de-a binelea. „Eu însumi mă zăpăcisem oarecînd” zice Hasdeu. „O astfel de zăpăceală a orișicui în cursul studiilor istorice, se aseamănă cu un fenomen obișnuit în călătoria cu drumul de fier : cînd șezi într-un tren care stă pe loc la o gară, de unde pleacă alături alt tren, și se pare cu siguranță că s-a mișcat nu celălalt, ci chiar trenul tău, măcar că în realitate el rămîne nemișcat, și nu te poți dumeri altfel decît uitîndu-te împrejur la obiectivele cele nemișcate din gară. Cînd istoricului i se întîmplă o asemenea nevinovată greșală de a lua un ceva drept altceva, cată să-și fixeze atențiunea asupra *împrejurimilor*, iar dacă cumva împrejurimi nu sînt sau nu le bagi de seamă, atunci vrînd-nevrînd înșelat vei stăruii într-o pă-rere mincinoasă”².

Hasdeu are multă încredere în opera sa, și e convins că a clădit un edificu definitiv în care reparațiile ulterioare nu vor compromite opera arhitectului. Totuși, pînă la urmă devine sceptic, nu însă fără a biciui sarcastic în jur. „Vîrsta cu multă greutate mi-a dat singele recej de a putea judeca fără supărare greșelile uneori foarte supărăcioase ale altora. Greșelile altora, greșelile mele, greșelile tuturor acelor care se sîlesc a sparge o cale viitoare sau a îndrepta calea cea trecută, sînt simptome ale transformațiunii succesive, sînt crize ale progresului ; neiertate sînt numai greșelile celor înfurziți de a sta pe loc sau de a se opri în ruptul capului îndărăt.

Iată de ce să nu se mire neminea cînd voi vorbi adesea cu amicie și chiar cu admirațiune, ce puțin nici o dată cu dușmănie, despre acei muncitori care nu se împacă sau întîrzie de a se înțelege cu vederile mele. Zic « despre muncitori » ; cît despre secături, nu voi vorbi nimic : *de minimis non curat pretor*”³.

Ultimile linii pe care le-a scris cu privire la originile țărilor noastre, problemă, permanentă în preocupările sale, sînt melancolice și de o modestie filozofică neașteptată la Hasdeu. Cu ajutorul lor se poate înțelege mai bine concepția lui despre scrierea istoriei. „Trecutul problemei — zice el — mi, se închide mie personal pentru totdeauna. Progresul însă cel impersonal nu se oprește nici odată, în cursul timpului indefinit, asupra nici unei probleme. Pentru a se așterne mai curînd calea ulterioară, voi clasifica eu însumi rezultatele cele dobîndite printr-o vastă panoramă *dogmatică* unde urmașii mei cu mult mai lesne să poată observa lacunele, care sînt inevitabile, și greșelile, care sînt posibile”⁴.

Pornind de la premise sănătoase, cu mult superioare contemporanilor săi, căutînd totdeauna elementul generator al faptelor istorice, propunînd interpretarea lor în funcție de timp și loc eliberat de orice subiectivism sau resentiment, concepția istorică a lui Hasdeu este de esență superioară. Temperamental însă, fiind oscilatoriu și combativ, nu numai că nu reușește să pună de acord concepția cu realizarea, dar adesea el recurge la cazuistică, fapt care dă impresia de straniu. În cele din urmă, dîndu-și seama că progresul este o lege firească în istorie, recunoaște el în-șiși posibilitatea greșelilor în scrierea istoriei.

I

Modul de a vedea problemele și de a le trata, indiferent de concepția istorică pe care o avea, fac din Hasdeu un protagonist în direcții multiple. Fiecăreia i se dăruiește cu patos, însă mai niciodată nu ajunge la capăt. În condițiile vieții în care trăia, cu lipsa de plan și de proporții

¹ *Nîgru Vodă*, p. XXIV.

² *Ib dem*, p. CXXX—CXXXI

³ *Ibidem*, p. II.

⁴ *Ibidem*, p. CCLXVII.

În tratarea tematicii, lucrînd sub imboldul necesităţii cotidiene şi sub impulsul nervului său, Hasdeu se fărîmîţează dinamic şi se frînează ironic. Un studiu de proporţii, uluitor de documentat, gîlgie de banalităţi enciclopedice alături de scăpărări geniale şi de citate erudite invederat inutile şi dezarmante, tot aşa de bine cum o notiţă pusă să umple un loc rămas liber în gazetă este strivită de masivitatea dogmatică şi filozofică a omului de ştiinţă, implacabilă, inflexibilă şi nereversibilă.

În asemenea condiţii de realizare, alergînd de la numărul unic al unei reviste uitate şi rarisime, pînă la un articol anodin din *Magnum*, este greu să surprinzi *problemele cardinale* ale lui Hasdeu ca istoric, în care contribuţia sa a rămas sau a fructificat generos, ori din puzderia de chestiuni speciale roite sub condeiul său să alegi pe cele care mărinimos trec de la unul la altul fără recunoaşterea paternităţii legiuite. O spicuire cît de rapidă devine necesară azi chiar dacă nu rezolvă problema de conştiinţă. Rămîne totuşi un cîştig dacă izbuteşte să traseze măcar lineamentele generale¹.

★

Încă de pe cînd trăia Hasdeu s-a spus despre rezultatele operei sale că „unele au rămas iar altele s-au înlăturat pe urmă”². E un adevăr care îşi găseşte oricînd aplicarea şi la oricine. Un prieten intim, cu ocazia unei sărbătoriri a bătrînului istoric, o spunea mai filozofic: Hasdeu „are gloria de a fi indicat problema, ba chiar de a fi pus-o în ecuaţie, şi aceasta este cîteodată mai mult de cît a o rezolva”³. Socot că e cel mai plastic elogiu ce se poate aduce cuiva. După moartea lui Hasdeu a fost parcă un consens general în a-l lipsi de orice merit şi a-i atribui o totală contribuţie negativă, aducîndu-se în sprijin diferite motive. Fără îndoială negarea nu este justă. Trebuie totuşi să vedem ce a rămas din vasta *operă hasdeană* şi mai ales, cum s-a spus, ce a pus în ecuaţie. Şi, în cazul acesta, să ne întrebăm dacă ecuaţiile întocmite au fost soluţionate între timp. Acesta ar fi meritul nostru. Fără zăbavă putem răspunde din capul locului că multe probleme îşi aşteaptă încă soluţia.

Abia începător în publicistică şi în istorie, încă foarte tînăr, Hasdeu constată nu numai că nu avem o istorie a neamului, dar îşi dă seama că ea nici nu poate fi concepută încă. O seamă de probleme importante nu fuseseră măcar puse, necum soluţionate. În această situaţie, cu deplină dreptate Hasdeu le pune pentru toţi sub forma următoarelor întrebări: „Cine fost-au dacii? Cum strecuratu-s-au românii prin înflurirea mezevului? Care fost-au cauzele migraţiunilor romîne? Cînd şi sub cine statornicitu-s-au ţările noastre?”⁴. Este cunoscut tuturor faptul că la aceste întrebări s-a căutat ulterior un răspuns şi uneori s-a dat, Hasdeu însuşi fiind printre cei dintîi. Asociindu-se lui ori împotriva ipotezelor sau concluziilor sale, formulînd altele, au mai fost unii frămîntaţi de aceste întrebări grave. Dar aproape pentru toate încă nu există un consens. În această stare nu se poate cere lui Hasdeu mai mult. Ni se poate cere însă nouă pe bună dreptate să-i cunoaştem frămîntarea şi analizîndu-i opera, să vedem cum poate fi fructificată, în măsura în care ea a fost constructivă. Considerăm că întrebările expuse mai sus, care l-au torturat pe Hasdeu toată viaţa, sînt înseşi problemele cardinale ale istoriei scrise de el, şi, repetăm, ale istoriei noastre.

¹ În conformitate cu părerea exprimată mai sus despre răspîndirea studiilor şi noteilor istorice ale lui Hasdeu, e greu să dăm aci o anumită bibliografie specifică. În afară de ce cităm în această scurtă prezentare trimitem la bibliografia metodică cu peste 1 200 numere, pe care am alcătuit-o anume: *B. P. Hasdeu. Bio-bibliografie*.

² N. Iorga, *Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor relative la istoria romînilor, Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti, 1903, p. 77.

³ Anghel Demetrescu, *De la banchetul dat d-lui Hasdeu*, în „Literatură şi artă romînă”, III (1898), p. 260.

⁴ B. P. Hasdeu, *Istoria*, în „Foiţa de istorie şi literatură”, 1860, p. 2.

Cine au fost dacii e cea dintâi întrebare ce se pune. Ca să răspundă la ea Hasdeu formulează teoria stratului și a substratului, care este valabilă și azi¹. Pentru aflarea substratului nostru Hasdeu ajunge pînă la pelasgi care „n-au fost greci și n-au fost traci”, ci la fel cu egiptenii Peste ei s-au așezat tracii care prin amestec au format un „prim raport de strat și egiptenii cu care începe istoria Peninsulei Balcanice. Grecii rămîn deosebiți de traci. Peste tot se întinde dominația romană. Pe greci, din cauza culturii lor, „romanii n-au putut și chiar n-au vrut să-i latinizeze”, zice Hasdeu. Nici mai tîrziu ei n-au fost nici romanizați, nici albanizați, nici slavizați, determinînd astfel „un fenomen fără păreche din istoria omenirii”. Cît privește pe traci, peste ei „se așează latinii, dînd naștere naționalității tracolatine a romînilor”. Drept urmare, în Peninsula Balcanică rezultă două zone precise de influență : una, partea meridională a Balcanilor inclusiv Tracia, în care cultura și limba greacă a rămas biruitoare și sub stăpînirea romană, și a doua, între Balcani și Dunăre precum și teritoriul iliric inclusiv Dalmația, care devine un teritoriu de cultură latină. Astfel, tracii devin substratul și ia naștere naționalitatea romînă transdanubiană. Epirul face excepție „grație unor fericite împrejurări topice excepționale, tracii scăpau și de greci și de romani, însă numai acolo”. La nordul Dunării, inclusiv Panonia, era „ramura tragică a dacilor peste care de asemenea s-au așezat latinii ceva mai tîrziu dînd naștere naționalității cisdanubiane, mai precis în Oltenia, Banat, o parte din Transilvania și o parte din Panonia. Cu alte cuvinte, pentru Hasdeu tracii și ilirii sînt tot una, iar dacii sînt tot o ramură tragică ; peste întregul lor teritoriu trans- și cisdanubian a luat naștere națiunea romînă. Drept urmare „în locul numeroaselor dialecte tracice de altădată, trebuiau să se formeze trei mari dialecte tracolatine : dialectul dacolatîn în Carpați, dialectul mezolatîn în Balcani și dialectul iliolatîn spre Adriatică ; trei dialecte care, de la apus spre răsărit, alcătuiau o prelungire organică a grupului dialectelor italiene”².

Tracii, respectiv dacii, devenind substrat conform teoriei, nu au dispărut cu totul. Urmele lor, Hasdeu caută să le găsească în limbă, alte izvoare lipsind. Pentru aceasta e necesar să știm limbile romane ca să putem „statornici pravilele graiului nostru după duhul obștesc al dialectelor romane”³. În fond îi trebuie aceasta tocmai spre a putea afla ce nu e roman. Lui însuși îi plăcea să se considere mai mult dac decît roman. Din studiul gramaticii (genitivul și dativul dacic) și al vocabularului, Hasdeu crede că găsește persistența dacică în limba noastră. Cu mult lux de amănunte și ipoteze surizătoare, crede că află și o urmă materială : alfabetul dacic pe unele cărămizi sau pietre din colecția lui Boliac, inscripția sfînxului de la Turda, dar mai ales în vechiul alfabet secuiesc⁴. În acest substrat tracodacic va găsi Hasdeu și casta *Sarabilor*, pe care o pune la originea *Basarabilor*.

După această conturare a substratului, Hasdeu caută să răspundă la cea de a doua întrebare : *cum s-au strecurat romînilor de-a lungul evului mediu*. Aici superioritatea de gîndire a lui Hasdeu e evidentă nu numai față de incoruptibilii latiniști și latinizanți, dar și față de cei care admitînd coabitarea cu migratorii nu pot renunța la purismul rasei.

Pentru Hasdeu, Dacia după amalgamarea dacilor cu romanii, nu a rămas scutită de alte amestecuri. În afară de bastarni, constructorii cheilor Bicului anterior cuceririi romane, pe care

¹ B.P. Hasdeu, *Strat și substrat*, p. VI : „Oriunde istoria ne arată vreo gînte temelnic așezată pretutindena sub această gînte ea ne lasă a vedea sau măcar a zări pe furis, niște rămășițe mai mult sau mai puțin stăruiitoare dintr-o altă gînte mai veche, cucerită sau cotropită. Orice gînte se compune, ca terenurile în geologie, dintr-un strat actual și din substraturile succesive anterioare”.

² *Ibidem*, p. VII, IX—X.

³ Idem, *Studiul limbilor romane*, în „Romania”, I (1859) p. 23.

⁴ Idem, *Perit-au dacii*, în „Foița de istorie și literatură”, 1860 ; *Alfabetul dacic. Cum scriau romînilor pînă la anul 1500*, în „Columna lui Traian”, IV (1873), p. 186—194 ; *Paleontologia vestmîntului, armei și locuinței în Romînia*, *ibidem*, p. 216—223 ; *Studii gramaticale asupra limbii dacilor*, *ibidem*, V. 154 (1874), p. 150—54

li consideră celți germanizați, după teoria lui Niebuhr, în Moldova au fost goții, care apăreau din când în când și în cîmpia răsăriteană a Munteniei. Șeful lor Atanaric a construit, pe la anul 370, o fortificație de apărare între Prut și Dunăre, dovadă a unei așezări de durată¹.

Goții au cedat locul unei ocupații a hunilor, dar Hasdeu găsește că Atila și-a avut reședința la Virșeț în Banat. Această localizare îi trebuie pentru a așeza tot acolo pe ausonii lui Priscus, cărora le dă o identificare personală. Niebuhr echivalase *ausonica lingua* cu *romana rustica*; Hasdeu admite, dar spune că în limba bănățeană auson se pronunță *aușoni*, cuvînt format din *aus*, provenit din latinul *avus*, plus sufixul — *us*, adică „autohtoni”. Cu alte cuvinte, ausonii sînt romîni autohtoni din Banat².

Gepizii, care înainte de secolul VII erau lângă Tisa venind din Galiția, sînt prezenți și ei tot numai în Banat. Pe de o parte îi cunoaște aici Priscus sub numele de *goți*, iar pe de altă parte au lăsat amintirea *zinei Filma*, proprie numai romînilor din Banat. În tot acest timp, adică de la Traian pînă la gepizi, se făcuse osmoza generală al cărei rezultat este națiunea romînă sau stratul romîn. Însă, „peste cea mai mare parte a stratului romîn — zice Hasdeu —, devenit la rîndul său substrat, se așează slavii, dînd naștere naționalității romîno-slavice a serbilor și naționalității romînoslavice a bulgarilor.”³

Procesul amalgamării slavoromîne Hasdeu îl vede însă într-un mod cu totul original. Deși recunoaște că „pentru intervalul dintre secolii V și XIII ne lipsesc texture, ne lipsesc nume proprii, ne lipsesc amănunte”, avînd numai „perspectiva istorică”, totuși crede că poate face unele inducții din care să tragă concluzii categorice. Pe de o parte, pentru el „nici o dovadă serioasă despre așezarea slavilor în Peninsula Balcanică înainte de secolul VII nu există”, iar pe de altă, pentru slavii și anții amintiți de Iordanes, propune o localizare și identificare proprie. Slavii sînt poloni care în secolul VI au ocupat Moldova și Muntenia pînă la Olt, apoi au trecut Dunărea, au dat naștere naționalității bulgare, în timp ce anții sînt ruși „sau mai bine ruteni”. Sîrbii în schimb sînt boemi. În același timp rutenii, polonii și boemii își dau reciproc un oarecare procent, care duce la caracterizarea lor. De aici concluzia că „grosul naționalității bulgare s-a format din poloni cu un amestec prea mic de ruteni, iar grosul naționalității serbe s-a format din boemi, cu un amestec prea mic de poloni, în ambele cazuri cu un ingredient de ruși propriu-zis. Aceste două straturi slavice... s-au suprapus de o potrivă stratului anterior romînesc, așezat el însuși de la Marea Neagră pînă la marea Adriatică peste substratul primitiv tracic, adică s-au suprapus celor două dialecte latine transdanubiane dispărute: cel mesolatin și cel ilirolatin”⁴.

Cristalizarea acestor naționalități, adică „naționalitatea polono-romînă a bulgarilor și naționalitatea boemoromînă a serbilor”, a avut loc în intervalul de la sfîrșitul secolului VII pînă la începutul secolului X, timp în care s-au făcut și primele traduceri religioase în limba veche bulgară în care „nu se recunoaște încă puternica lucrarea a substratului romînesc asupra stratului slav”⁵.

În ce privește situația la nordul Dunării, aceasta apare și mai curios. Există un centru în care elementul romanic s-a păstrat neatins de năvălitori și pur de orice amestec, Oltenia și Hațegul. În munții acestor regiuni s-a format și păstrat esența națiunii dacoromîne. „Cît se atinge de Muntenia propriu-zisă și de Moldova — scrie el — să nu căutăm acolo pe romîni în acea epocă <sc. romană>, în care vijia pe țărmlul nordic al Mării Negre rostogolirea hoardelor

¹ B. P. Hasdeu, *Zina Filma*, București, 1877, p. 7—8; *Btc (Etym. III)*, col. 2807—2809.

² Idem, *Banat (Etym. III)*, col. 3159—3160.

³ Idem, *Strat și substrat*, p. VII

⁴ *Ibidem*, p. XI, XV și XXII. Idem, *Basarabii (Etym., III)*, col. 2592.

⁵ Idem, *Strat și substrat*, p. XXVIII.

răsăritene spre gurile Dunării. De la Nistru pînă la Olt era o adevărată vale a plîngerii, de unde nu scăpai decît numai doar înfundîndu-te în creerii Carpaților”. Tot aici află el un rezervor permanent al națiunii care se va revărsa peste regiunile limitrofe. În concluzie, văzînd că cele trei dialecte românești diferă foarte puțin între ele, crede că ruperea continuității nu poate fi veche. „Separațiunea s-a operat foarte tîrziu — zice el — după ce totalitatea unei singure limbi românești fusese deja pe deplin formată, crescută și consolidată, ceea ce s-a întîmplat anume în secolii III—IX, în curs de șase sute de ani, în țara unde Traian își pusese piciorul trecînd podul de la Severin și de unde apoi elementul românesc s-a întins treptat în Ardeal, în Banat, în Panonia”¹. Dialectul dacoromîn s-a dezvoltat liniștit, în timp ce celelalte au suferit adevărate zguduiri.

În acest mediu și în condițiile expuse s-a format poporul romîn. Fiind vorba în realitate de un centru relativ restrîns, se pune problema cum de acest popor apare totuși atît de răspîndit. E cazul să răspundă la vechea sa întrebare: *care au fost cauzele migrațiunilor românești?* Și ele vor fi de două feluri: naturale și obligatorii.

Rezervorul românismului fiind ambele versante ale munților dintre Oltenia și Banat, Hasdeu crează teoria nașterii poporului nostru în munți, unde am trăit pînă în secolul VIII. Documentarea necesară o află în viața și terminologia păstorească². Abia în secolul VIII încep românii să se coboare treptat de pe plai la șes și să se dedea agriculturii, dar „lucrul cîmpului, în comparațiune cu păstoria, a jucat în Dacia un rol foarte secundar”. Dacoromînii nu sînt încă agricultori, dar plaiul le dă posibilitatea de „a se ocupa cu viticultura, a căreia sferă de predilecțiune este tocmai acea zonă subalpină, acele înverzite poale ale Carpaților, unde, după poezia populară, vița se căsătorește cu bradul”³.

În secolul IX se poate vorbi de o diaspora dacoromînă pornită din Oltenia și ajunsă pînă în Panonia. Acesta este teritoriul unitar al tuturor romînilor. Așa îi găsesc ungerii cînd ocupă Panonia. Acest accident istoric produce dezmembrarea. Ungurii împing pe romîni în Moravia, Istria, Bosnia, Macedonia, Epir și Tesalia. „Așa dară — concludă Hasdeu — nașterea macedoromînilor, a istriatoromînilor, și a moravoromînilor datează deopotrivă din secolul X, nefiind ei toți altceva decît niște dacoromîni împinși din Panonia spre sud și spre apus prin năvălirea maghiară”. În parte acești romîni fugiți au dispărut. Cei care au ajuns în Moravia s-au slavizat, însă epoca slavizării „este așa de veche încît nici un document morav nu-i deosebește de ceilalți slavi de acolo”, păstrînd totuși cîteva cuvinte de origine latină, ca *glag* (chiag), *merenda* și *tropa*. În schimb cei din Bosnia nu s-au slavizat decît în secolul XV. Ceilalți s-au strecurat printr-o tactică proprie, cînd aliindu-se cu slavii contra grecilor, cînd cu grecii contra slavilor, pînă s-au putut consolida⁴. Numai pe romîni din Dacia „tari pe cetatea munților” nu i-au putut nici distruge, nici disloca. Dimpotrivă, circulația nord-sud fiind deschisă, din Dacia mai pleacă contingente care consolidează baza celor plecați la venirea ungerilor: „Calea fiind odată deschisă, din cînd în cînd puteau a se mai adăuga către acei macedoromîni cete nouă de romîni din Dacia, sau din cei eșiți cu dîșii tot din Panonia și care se opriseră printre serbi”⁵.

¹ B. P. Hasdeu, *Strat și substrat*, p. IX și XXXV; idem, *Basarabii*, col. 2592.

² Idem, *Originile păstoriei la romîni*, în „Columna lui Traian”, V (1874), p. 97—107, 124, 156, 173—177, 234—235; *Baciu* (*Etym.*, III), col. 2298; *Bască* (*ibidem*), col. 2595.

³ Hasdeu, *Originile viticulturii la romîni*, în „Columna lui Traian”, V (1874), p. 89. Idem, *Știința și D. I. C. Massim*, *ibidem*, p. 95.

⁴ Idem, *Strat și substrat*, p. XXIX—XXX.

⁵ *Ibidem*, p. XXXIV. Ideea apare mai clar în articolul *Banat* (*Etym.*, III), col. 3104: „Din toate regiunile locuite astăzi de romîni la nord de Dunăre, Banatul și Oltenia, cu prelungirea lor cea comună în țara Hațegului, sînt singurele care reprezintă o continuitate nelin-

Dacă pentru elementul nord și sud-dunărean Hasdeu află această explicație, trebuie găsită una și pentru albanezi, care sînt cunoscuți ca descinzînd din iliri și de la care limba română păstrează unele cuvinte și se pare că unele forme gramaticale. Dar fiindcă după el tracii și ilirii sînt omogloți, nu era greu de făcut o propunere. Dacii fiind tot o ramură tracică, albanezii nu sînt decît triburi dace care au trecut peste Dunăre și au dat naștere poporului albanez de astăzi¹.

Romnii care nu au fost dizlocați, ca și cei care au băjenit, nu puteau rămîne într-o stare lipsită de consolidare. Aceasta înseamnă organizarea vieții politice pe care o dă statul. Hasdeu caută deci să răspundă și la ultima dintre începătoarele sale întrebări: *ctnd și sub cine s-au întemeiat țările noastre?*

Ca să răspundă la această întrebare el trebuie să înlătore mai întîi unele ipoteze mai vechi sau recente și să reducă importanța unor izvoare care i se păreau incomodante.

De o sută de ani încoace a produs multă discuție chestiunea dacă a existat sau nu o stăpînire a țaratelor bulgare în nordul Dunării. Roesler e cel dintîi care a făcut această afirmație în modul cel mai categoric, iar mai tîrziu „alunecă pe acest pripor și Xenopol cu Onciul” și Miletici, ca să amintim numai contemporani ai lui Hasdeu, care nu e de acord cu acest punct de vedere. Cu toate acestea, Hasdeu la început afirmase că „în Valahia poporimea bulgară era de-a pururea numeroasă” și „cine cunoaște istoria Romniei, cine își aduce aminte vechea noastră frăție cu limba bulgară, cine n-a uitat nemuritoarele zile ale Asanilor, de sigur nu va tăgădui că megieșii noștri de peste Dunăre nu sînt streini țărilor romîne”². La sfîrșitul cercetărilor sale își schimbă însă poziția: „Nici după Asani, nici înainte, nici în Temișiana, nici în Ardeal, nici în Țara Romînească, nici în Moldova, o dominație bulgărească istoricește dovedită n-a ființat. Bulgari *bejenari* în diferite timpuri și locuri, au fost, fără îndoială... dar nicăeri bulgari la nord de Dunăre n-au fost nici o dată stăpîni sau cuceritori, afară numai de prima epocă a trecerii bulgarilor, adică a slovenilor, în secolii VI—VII”³.

Față de această afirmație categorică trebuia găsită o explicație și pentru originea romînească a Asanizilor, din a căror stăpînire în stînga Dunării, Onciul făcea să derive însăși întemeierea Țării Romînești. Hasdeu o găsește în numele dinaștilor, care nu este nici slav ic nici romnesc. „În secolii XI-lea și XII-lea — zice el — românii din Dacia Traiană, mai ales cei din Moldova și din partea răsăriteană a Munteniei, locuiau în vecinătatea cea mai strînsă și adesea chiar în amestec cu cumanii. De acolo s-a născut și introducerea numelor cumanice printre romîni, mai ales cînd se întîmpla și căsătorii între ambele popoare. *Aseani* este un nume personal bărbătesc curat cumanic, și numai cumanic, pe care în deșert îl va căuta cineva în orice altă limbă... Dacă însă fondatorul imperiului romîno-bulgar purta un nume atît de cumanic, aceasta ne face a crede că el nu se născuse în preajma Balcanilor, unde nu locuiau cumanii, ci în preajma Carpaților, unde cumanii trăiau amestecați cu românii”⁴.

Cu toate acestea o legătură între Asanizi, care sînt deci romîni carpațici, și dinaștii din Țara Romînească a existat, însă numai în Oltenia și fără a contribui la întemeierea

---

treruptă geografico-istorică a neamului romnesc, — un cuib de unde se romanizau treptat țările spre apus, spre crivăț și spre răsărit, ba indirect și cele de peste Dunăre, cuibul mereu descărcîndu-și prisosul, dar rămînid totdeauna plin”.

¹ Hasdeu, *Cine sînt albanezii?* „Anal. Acad. Rom.”, Mem. Secț. lit. t, XXIII (1901), p. 103—113. Onomastica și toponimia ilirică determinată în zilele noastre și urmele culturii materiale aflate în săpăturile arheologice recente repun în discuție cu autoritate problema ilirilor în Dacia.

² Idem, *Craiul Marco în țara romnă*, în „Romania”, I (1859), p.7.

³ Idem, *Negrul Vodă*, p.LXXII.

⁴ Idem, *Asan (Etylm., II, 1887)*, col 1800—1801.

acestei țări. Izvoarele istorice dovedesc că acest lucru nu a fost posibil pînă la năvălirea tătarilor. În consecință, „dacă o asemenea întemeiere nu s-a îndeplinit sub împăratul Ioan A an, apoi mai tîrziu ea era cu totul peste putință din partea bulgarilor, căci după moartea acestui mare principe, adică de la 1245 în jos, puterea imperiului transdanubian începe a scădea repede, stingîndu-se totodată posteritatea cea romînească a primilor Asani”¹. Întemeietorii statului romnesc nord-dunărean sînt oameni ai locului, o castă care își are originea tocmai în vremea romanilor. „În Oltenia și în Hațeg — scrie el — luptîndu-se contra năvălitorilor și revărsîndu-se din cînd în cînd asupra regiunilor de pregiur, trăia pe atunci poporul romnesc avînd domni din casta Sarabilor, ascuns în munți ca o comoară depusă de Traian și păzită de urmașii lui Decebal”².

Basarabii, sînt nu o dinastie ci o castă nobiliară din Oltenia. *Saraba* e un cuvînt dacic și înseamnă „cap”; el s-a menținut în casta nobiliară conducătoare pînă în secolul X, cînd apare „bănia”. Numele funcției împreună cu numele castei (ban + saraba) va da numele dinastiei³. Bănia aceasta ia ființă la Severin unde „dînr-o parte spre apus era *banul* de Severin cel unguresc Leukus, iar de altă parte spre răsărit era romnul Basaraba-ban” însă „negreșit, nu atunci pe la 1230 în ajunul năvălirii mongole, ci cu mult mai denainte se vor fi înființat «Banii de Severin» și anume cei romnești, deoarece cei ungurești n-au fost niciodată decît un fel de reacțiune contra Basarabilor, un titlu așa-zicînd de contrabandă. Nu este o socoteală încercată de a crede că *bănia* cea oltenească trebuia să fi existat cel puțin de vreun secol, cam de pe la 1100—1150⁴.

Pentru Hasdeu domnia aceasta basarabească este veche și se întinde peste toată Oltenia, trece peste munți în Țara Făgărașului și a romnilor, Amlașul sau Nova Plantatio de mai tîrziu. Aci, la intrarea Oltului în munți, va înfrunta Basarab-ban pe tătari în 1241. La început a bănuț că din Făgăraș Basarabii au trecut munții la Cimpulung și la Argeș, determinînd întemeierea țării. Tamm respingîndu-i ipoteza, Hasdeu recunoaște că are dreptate. Și greșala e reparată așa : „se poate afirma că unificarea statului Țării Romnești prin lipirea Munteniei de Oltenia nu s-a început la nord, după cum greșit se crede pînă acuma, ci în lungul Dunării, anexîndu-se mai întîi Teleormanul, unde ne apare atunci de o dată în istorie un kinez oltenesc : *Basarabă de la Balaci*”⁵.

Cum înțelege Hasdeu să dezvolte istoria castei Basarabilor, rivalitățile existente între „familiile” acestei caste și cum dublează și triplează pe dinaști, rezolvînd totodată dificultățile provocate de tradiție prin intercalarea de omonimi, desigur că nu este cazul să arătăm aici. Nici cum ajunge să facă din Dragoșizi, Bogdanizi și Mușatini, tot dinaști basarabi, nu este necesar să stăruiem acum. Totuși, pentru unele afirmații și dovediri, care au circulat după aceea și continuă să circule, trebuie să-i recunoaștem paternitatea.

Mai întîi, răzvrătirea lui Litean Vodă, Hasdeu o pune imediat după 1278, adică după căderea lui Otocar al Boemiei. Porțiunea de teritoriu pentru care era vasal regelui unguresc „Hațegul cu certitudine, poate și *sylva Blacorum*, cea spre răsărit de la Hațeg pînă la

¹ Hasdeu *Negru Vodă*, p. LXXIV.

² Idem, *Basarabii* (*Ety.*, III), col. 2592.

³ Idem, *Ban* (*Ety.*, III), col. 2540—2592. E nevoit să renunțe la etimologia din *Istoria critică*, ed. 1. (1873, p. 166—167) unde îi găsisese aceeași origine cu elenicul βασιλεύς, cum și la *Bas-Arabia* din ed. 2 (1875). Cînd Krzyżanowski va susține că „Basarab” e nume personal și nu de familie, Hasdeu îl va ironiza pentru „această sumeață galimatiă”, *Negru-Vodă*, p. LVII.

⁴ Idem, *Bani* (*Ety.*, III), col. 2411.

⁵ Idem, *Negru Vodă*, p. CXLVII; cf. și p. LX.

Olt, viitorul ducat al Amlaşului”¹. Apoi Hasdeu fixează corect locul lui Alexandru Basarab, pe care îl crede însă totuna cu Basarab voievod. El cel dintâi află că pe tatăl acestuia îl chema Thocomerius, al cărui nume îl redă în românește mai întâi prin *Tugomir*, dar recunoaște că a greșit, mai corect fiind *Tihomir*. În 1330 — spune Hasdeu — cu Carol Robert au avut loc două bătălii, „semel et secundo” în diploma lămuritoare, și anume întâia la *castrum Argas*, nu la Curtea de Argeș ci la Cetatea lui Negru Vodă pe Argeș, și a doua în munții Gorjului „aproape de hotar”, când regele se retrăgea spre Timișoara. Alexandru Basarab întinde țara, între 1345 și 1352, peste județele de mai târziu Râmnicu Sărat și Brăila, cum și în Moldova de jos și la gurile Dunării. Crezând o adevărată întinsă țară și având în ascultare pe toți cnezii locului, urmând moda bulgară și sârbă, el își creează un titlu domnesc, în care introduce pe *Io* sau *Ioan* „în memoria marelui împărat Ioniță Asan”, sau „poate ca un omagiu adus Constantinopolii, fiindcă ambii împărați de atunci, Paleolog, și Cantacuzin, erau deopotrivă *Ioani*”².

Cronologia acestor domni a putut fi mai bine precizată abia în zilele noastre. Hasdeu consideră că Alexandru Basarab a domnit pînă în 1363, multă vreme însă împreună cu fiul și urmașul său Nicolae, cel mort în 1364 și îngropat la Cîmpulung. Vladislav, care urmează, îl preocupă pe Hasdeu în mod deosebit și se trudește să-i descifreze viața. Vrednică de remarcat e motivarea conflictului cu sașii din Sibiu, în special cu comitele Conrad de Tâlmaci: pentru a crea o barieră puternică împotriva lor, Vladislav colonizează Amlășul, care pentru Hasdeu devine astfel *Nova Plantatio*. În întinderea hotarului peste această țară nouă stă și rațiunea înființării celei de a doua mitropolii a Țării Românești.

În aceste probleme are de luptat cu rezultatele adesea contrarii ale noilor cercetători de mîna întâi, Xenopol și Onciul. Cu conștiinciozitate el le recunoaște uneori meritele și le adoptă concluziile, dar își susține mai adesea cu tărie propriile sale teorii. Față de Xenopol, ale cărui „descălecate” le combate cu agerime, are totdeauna o ironie la îndemînă³. Cu Onciul, care i-a impus prin metoda lui de cercetare, este mai reținut, dar când acesta stăruie în concluziile sale greșite despre Iuga Vodă, cu adîncă satisfacție îi strigă: „*Credat Judaeus Apella!*”⁴.

Urmărind pe Hasdeu în punctele cardinale în care s-a orientat, nu înseamnă că-l cunoaștem în întregime. Problemele de amănunt pe care le-a atacat el și în care a avut mai adesea fericite dezlegări de perspectivă, sînt de asemenea de mare preț. Răspîndite pretutindeni, adesea unde nici nu gîndești, e greu să fie cunoscute. Și nici n-au fost. Nu meritau însă această soartă, dacă nu prin ele, măcar prin consecințele pe care le-ar fi produs. Cu scopul unei simple exemplificări reținem cîteva.

Hasdeu contestă orice stăpînire a ungarilor în Oltenia, care este țara Basarabilor. Dintre Basarabi sînt aci în secolul XIII mai mulți cnezii, dar numai unul era voievod, Lytuon, după cum și la răsărit de Olt tot numai unul era voievod, Seneslau, sau cum crede el mai corect, Semeșlav. Adică întrevedem intenția de a defini începuturile puterii centralizate prin libera recunoaștere. Orice „Basarab prin excelență... putea deveni voievod după moartea sau încetarea voevodului precedent” — zice el. Și adaugă: „La olteni dară voevodatul era eligibil

¹ Hasdeu, *Negru Vodă*, p. CXIII. Este ideea care circulă apoi mai la toți istoricii noștri; ea însă nu corespunde adevărului istoric.

² *Ibidem*, p. CCII.

³ Să reținem acest pasaj pitoresc din *Negru Vodă*, p. XXXIV: „Este dară bine ca inovațiunile să treacă mai întâi prin antagonismul d-ului Xenopol. Dacă acest antagonism nu reușește, dacă inovațiunea rezistă pînă la capăt biruitoare, atunci d. Xenopol ar trebui să se retragă, n-are încotro, dar se va retrage folositor ca mareșalul Massena prin Elveția. A trecut și *Negru Vodă* prin d. Xenopol, uf !”

⁴ Hasdeu, *Negru Vodă*, p. CCLIX. Consideră cronologia lui Onciul elastică, mathusalemică, după care „Ștefan cel Mare nu s-ar fi împiedicat de a trăi pînă la Nicolae Mavrocordat” (*ibidem*, p. CCLX).

dintre și de către kinezii din casta Basarabilor. Putea să fie ales de-a dreptul fiul fostului voevod; dar aceasta trebuia să se întâmple rar, și raritatea cazului lesne se explică¹. De regulă se alege fratele mai mic al voevodului dispărut și pe urmă nepotul lui. În general, în materie de succesiune la domnie Hasdeu vede dominarea unei familii ai cărei membri căutau să înlăture rivalitățile „pentru a nu fi înlocuiți printr-o altă familie din ceata Basarabilor”¹.

Chestiunea succesiunii la domnie n-a format obiectul unei cercetări speciale pînă acum. Credem însă că acest punct de vedere e just cel puțin pînă la afirmarea unei dinastii, însă nu din *casta* Basarabilor, ci dintre cnezii întregului teritoriu care acceptaseră o subordonare marelui voievod.

Lucrările literare ca și cele istorico-literare ale lui Hasdeu se inspiră toate din istoria secolului al XVI-lea. Acest lucru nu e întâmplător. El a sesizat caracteristica dramatică a acestui secol, și o lămurește undeva: „Din cronicarii noștri noi știm numai atîta, că fîntul secolului XVI a fost unul din perioadele cele mai oligarhice din analele Romîniei. Această luptă de ură între boieri și popor, între cei avuți și cei săraci, între cei apăsați și cei ce apăseau, eu m-am cercat a o face pe cît se putea mai plastică”². Istoricii ulteriori nu au avut în vedere acest punct de vedere just.

Fără îndoială că ascendența nobiliară, boierească, în sinul obștei teritoriale sau sătești s-a format într-o perioadă îndelungată. Într-o vreme cînd nu se gîndea nimeni la aceasta, Hasdeu o întrevede, e drept într-o formă confuză și limitată, dar în esența ei. „De cînd fîgărășenii figurează în istoria Transilvaniei — zice el — trăsura lor juridică cea mai caracteristică este instituțiunea *boierilor*, care nu ne apar nicăieri la ceilalți ardeleni, afară de Făgăraș și Hațeg. . . . Așa dară, cu mult înainte de anul 1231 Basarabii introduseseră la ardelenii din Făgăraș, în « terra Blacorum », o schimbare de situațiune, juridică, un nou raport de proprietate teritorială, anume *țara boierească*”³. Raportul dintre stăpînii pămîntului și cei care îl lucrează și schimbările situației juridice de-a lungul veacurilor pe tot teritoriul patriei noastre abia acum încearcă să fie lămurit.

Găsind un document din 1617 care atestă că o jupîneasă la moartea ei liberează un sat de vecinie, „căci acei vecini sînt vlăhi creștini, nu sînt niscaiva țigani cele zice gîvâoani”, Hasdeu vede aci un semn de democrație⁴. Faptul în sine nu e democrație, dar este fără îndoială o acțiune progresistă. Culegerea și interpretarea mărturiilor unor astfel de gesturi nu s-a continuat de nimeni.

Referindu-se la hrîsoful lui Miron Barnovschî din 16 ianuarie 1628, în care se spune ca hotărîrea a fost luată de sfatul domnesc completat cu „toată țara”, Hasdeu crede că din el „ne convingem despre antichitatea votului universal la romîni”⁵.

Desigur că textului nu i se poate da acest sens, dar instituțiua sfatului domnesc lărgit merita o cercetare specială care ar fi ferit pe istorici și pe juriști de greșeli de interpretare formală.

În sfrîșit, mai adăugăm o chestiune: problema vechimii orașelor noastre. Spicuim cele spuse de Hasdeu despre două din ele: Bacăul și Orașul de Floci. Despre cel dintîi scrie: „La 1400 Bacăul era deja oraș însemnat. Nemic nu arată și nu e probabil că el se va fi întemeiat în scurtul interval de jumătate de secol după descălecarea Moldovei în 1350. Înainte de

¹ Hasdeu, *Negru Vodă*, p. CVIII—CIX. Hasdeu crede că poate indica și locul în care se ținea alegerea, anume în Vermeghia de la Novaci, colonie de aurari venețieni.

² Prefață la *Răzvan Vodă*, ed. a II-a, București, 1867.

³ Hasdeu, *Negru Vodă*, p. LXV—LXVI.

⁴ Idem, *O cucioană democrată la începutul secolului XVII*, în „Columna lui Traian”, III (1872), p. 281—282.

⁵ Darea de seamă la „Arhiva istorică”, I, 1, p. VII; documentul este publicat tot acolo, p. 175—176.

venirea românilor din Maramureș aci stăpneau cumanii, pe cînd în partea orientală a Moldovei se întinseseră rutenii. Bacăul dară ar putea să fi avut ca oraș o origine cumanică și atunc numele lui s-ar explica prin dialecte turce. A se compara în acest caz orașul Baku de lângă marea Caspică¹. Despre cel de al doilea propune lucruri mai semnificative: „Orașul de Floci este pur și simplu o romînzire din tatarul *Iflok*. Districtul Ialomița pentru mongoli era *Iflok* = romîni, precum districtul învecinat era slavonește pentru bulgari cu același înțeles: *Vlașca*. Cuprinzînd Iflocul Alexandru Vodă găsize acolo pe Dunăre o localitate importantă întemeind Orașul de Ifloc, adică întărind un punct strategic și comercial”².

Dacă la aceasta am mai adăuga Baia și încă altele am ajunge la o „istorie a orașelor Romîniei”, la care se gîndise el însuși cîndva. O asemenea istorie ne lipsește pînă azi. Noi trebuie să reținem însă faptul că vechimea orașelor noastre trebuie să ne preocupe serios, dată fiind importanța lor la consolidarea statului politic. Nici originea cumană a Orașului de Floci nu este de disprețuit.

Am prezentat astfel o seamă de probleme tratate pozitiv de către Hasdeu, chiar dacă încheierile sale nu au rămas așa cum le-a formulat el sau au dispărut. Cineva ar putea să se întrebe însă unde e Hasdeu istoricul fantezist și bogat în elucubrații geniale. Desigur că și aceasta există ca dovadă pînă unde poate merge imaginația. Dar noi nu am căutat pe acest Hasdeu, care totuși și în acest mod a adus servicii cauzei istorice, născînd negația celorlalți. Or, negația negației este adevărul însuși. Totuși, dăm un exemplu și de acest fel de interpretare, pentru cei cu cumpănită judecată. Să judece și să înțeleagă, iar neînțelegînd să nu condamne.

Cît de departe poate merge Hasdeu cu inducțiile sale o vedem și în cazul *Nedeii*. După ce o fixează la Dunăre în Dolj și o socotește cetate reședință a lui Mihail Litean voievodul Olteniei din 1246—1278, mai adaugă că într-o epocă nedeterminată unii din nedeieni au emigrat în Moldova și au întemeiat în districtul Neamțului „un mare sat numit Nedeiani, de unde prin metateză Indeiiani”. De unde scoate aceasta? Melchisedec publicînd un act din 1657 în care e vorba de popa Ghigorie „de Indeiiani”, afirmase că „este cu greșală scris numele satului”, căci se referă a Ghindăoani. Hasdeu nu admite acest punct de vedere, ci spune: „astăzi acel sat se numește Ghindăoani printr-o etimologie populară de la «ghindă», sătenii nemai înțelegînd numele cel vechi, pe cînd derivațiunea cea istorică este de la Nedeia din Dolj, singurul sat romînesc cu acest nume”³.

Răspunzînd astfel la întrebările esențiale ale istoriei noastre medievale, nu înseamnă că Hasdeu le-a și rezolvat. Nimeni nu mai crede astăzi în zonele sale de formare a poporului romîn, în raporturile băștinașilor cu migratorii așa cum le-a întrevăzut el, în radierea dialectelor limbii romîne, în originea și dezvoltarea „castei” Basarabilor, în cronologia evenimentelor și domnilor din secolele XIII—XIV fixată de el. Dar nu-i mai puțin adevărat că fără considerațiile lui, care au devenit adevărate premise pentru cercetările ulterioare, n-am fi astăzi în măsură să cunoaștem teritoriul de formație a romanității orientale, cum s-au menținut dacoromîni nu numai în plai ci și în cîmpie și la baltă cu pădurile lor și că Țara Romînească se formează prin creșterea forțelor locale, fără să fie nevoie de nici un descălecat. Hasdeu a avut viziunea acțiunii istorice în sine și a interpretat-o cum a crezut mai bine. Interpretarea lui a născut discuții care ne-au pus în situația de a adînci cunoașterea problemelor. Dar multe din premisele sale nu au fost reluate și ele își așteaptă încă dezbaterile necesare.

¹ Hasdeu, *Bacăul* (*Etyim.*, III), col. 2289.

² Idem, *Negru Vodă*, p. CLXXXVI.

³ Idem, *Negru Vodă*, p. CXXXIX. Dar documentar acest sat oltenesc nu apare decît în anul 1530!

II

Activitatea lui Hasdeu ca istoric nu se oprește la istoria noastră din epoca întunecată. Un loc aparte și proeminent îl ocupă el și ca editor de izvoare istorice, cel mai adesea mergând cu analiza și descrierea pînă la pedanterie.

Nu rareori face emendațiuni care uimesc. Exegeza pe care o face legendelor și tradițiilor mai totdeauna e fenomenală. Aici aș da un exemplu. Comentînd fabula despre Roman și Vlahata din cronica anonimă, Hasdeu identifică pe Vladislav craiul unguresc cu Ladislav Cumanul iar pe Sava arhiepiscop sîrbesc cu Sf. Sava, contemporan. Cronica numind pe Vladislav „nepot de frate lui Sava” se dovedește corectă, căci nepotul de frate al lui Sava, „Ștefan Dragutin ținuse în căsătorie pe o soră a celui rege unguresc”. Deci cumnatul lui Ștefan Dragutin putea fi și el prin asimilare nepot lui Sava. E regretabil că această apropiere a lui Hasdeu n-a fost luată în considerație, căci ea nu e lipsită de un simbul de adevăr. Onciul însuși a trecut fabula prea ușor în secolul al XIV-lea.

De acest capitol se leagă și uluitoarea folosire a folclorului, care nu odată i-a dat lui Hasdeu prilejul unor ipoteze îndrăznețe. Dar acestea toate fac parte mai mult din tehnica lui de lucru decît de concepție, și nu e cazul să intrăm acum în amănunte¹. Este însă necesară o scurtă indicație a unor concepte despre viață care fac parte în adevăr din fondul său conceptual și afectiv. Le putem socoti ca gîndire a lui despre viață și lume, ca politica și adevărul istoric, șovinismul și anticlericalismul, adeseori puse în discuție cu privire la Hasdeu.

Hasdeu a fost un religios, un fervent credincios și cum a arătat-o mai ales la sfîrșitul vieții, un mistic. În realitate, lăsînd la o parte spiritismul și transcendentalismul lui, care i-au ruinat sănătatea și i-au deformat concepția despre lume și viață, nu ni se desemnează precis o concepție religioasă, ci numai un eclecticism filozofic. Baza religiei sale este metafizica pe care o înfățișează, o propagă și o susține în fel și chipuri. El însuși se descrie așa: „Deși am fost și sînt deist, deși recunosc că toate religiunile și toate riturile sînt egale denaintea divinității, care se manifestă în fiecare din ele, s-ar putea zice că cu cît o religie este mai rea cu atît mai mare este meritul aceluia ce-i urmează și totuși este bun; deși nu înțeleg pentru ce numai creștinului i-ar fi gătite fericirile cerești”², recunoaște creștinismul ca superior și înțelege să rămînă ortodox. Avînd în vedere timpul în care trăia, această atitudine pare paradoxală, mai ales că formal se declară însuși dacă nu materialist, cel puțin net pozitivist.

Dacă Hasdeu ar fi fost un credincios în sensul în care sîntem obișnuiți să-l dăm acestui cuvînt, el n-ar fi fost un anticlerical înverșunat. În ce privește pe catolici, amintește de „ghiara clerului celui mai necetățenesc și a celui mai corupător, a celui mai puțin evanghelic și a celui mai cosmopolit totodată”. Preferînd pe popii primitivi care vor fi fost în țara noastră înainte de pătrunderea ierarhiei catolice, el afirmă categoric că „a crede în Dumnezeu, a simți pe Crist, a se teme de răspunderea prin nemurirea sufletului și a se jertfi pe sine însuși pentru alții, acest creștinism fundamental n-are nevoie de călugări” și poate trăi „fără episcopi”³.

Anticlericalismul său nu privește însă numai confesiunea catolică, ci și pe cea ortodoxă. „Fiind ortodox prin tradițiunile neamului românesc” — scrie el într-un rînd — „doresc să fiu înmormîntat după toate formalitățile bisericii ortodoxe, după cum înmormîntasem și pe fiica mea”. Mai mult, cere chiar să nu i se facă autopsie. Cu toate acestea, revine grabnic asupra acestei dispoziții și o explică vehement. „Dacă am primit — scrie el — din punctul de vedere național, ca să fiu înmormîntat după obiceiul bisericii greco-orientale, de aci nu urmează ca

¹ Pentru Hasdeu folclorist vz. I. Chițimia, *B. P. Hasdeu și problemele de folclor*, în „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, I (1952), p. 161—191.

² Arhiv. Stat. Buc., ms. nr. 1508 (nepăgînat): *Cugetări testamentare*.

³ Hasdeu, *Negru Vodă*, p. CLXIX și CCI.

să se perpetue asupra mormîntului meu niște secături fără nici un înțeles. Așa dară opresc cu desăvîrșire de a mi se face obicinuitele parastasuri cu popi, arhierei, diaconi etc., o adunătură de trîntori¹ incapabili de a concepe ideea lui Dumnezeu. Cîțiva amici, cîteva suflete alese, cercetînd din cînd în cînd mormîntul meu, îmi vor face o adevărată plăcere, pentru care spiritul meu va ști să le mulțumească, dar așa numitul cler să mă lase în pace”¹.

De altfel religia nu este ceva rigid și necesar. Singura religie este religia gloriei „pe cînd cultul exterior se alunecă pe marginile buzelor, ca undele ce se joc pe suprafața ”mării, de aceea eroul său Ion Vodă va fi „armenist din leagăn, luteran în Polonia, turcit în Constantinople. . . creștin ortodox ca domn al Moldovei, precum s-ar fi arătat catolic să fi domnit în Spania”. Plecînd de la această concepție, Hasdeu ține să remarce cu satisfacție că „romîni, ei singuri între toate popoarele creștine, nu produsera nici un sfînt din propriul lor sfînt”².

Acest anticlericalism nu este incidental și nu apare numai la sfîrșitul vieții. În toate lucrările sale istorice sau literare, ori de cîte ori i se ivește ocazia, clerul superior nu e înfățișat în culorile cele mai bune și nici călugării. Într-un stil colorat și dinamic el va vorbi astfel : „Mînăstirile consumau în trîndăvie și în desfrînări sudoarea Moldovei . . . mîrșavul episcop fu ars de viu . . . mitropolitul, putred de bogăție, adunate prin vînzarea cuvîntului lui Dumnezeu, scapă de caznă și de moarte fugind la munți”³.

De unde vin toate acestea? Din critica modului în care clerul a înțeles să se poarte cu credincioșii și din faptul că nu a apreciat nici o dată importanța culturii. Hasdeu o va spune clar o dată :

„La un episcop în genere multă învățătură este o însușire secundară. Apostolii lui Crist știau puțină carte. Însăși Biserica pune pe Sf. Niculae, om bun și numai bun, mai presus de fericitul Augustin, unul din capetele științifice cele mai puternice ale epocii sale și ale tuturor epocelor”⁴. Din acestea am putea deduce anumite idei ale lui Hasdeu : clerul trebuie să fie „subordinat statului, nu supraordinat și nici măcar coordonat”, însă cu corolarul „să înduri în țară orice altă religie, dar nici o dată nu-și schimba pe a ta proprie, apărînd-o cu o extremă energie ”⁵.

În mod curent se vorbește despre șovinismul lui Hasdeu. Ținînd seama de forma grandilocventă sub care prezintă unele tablouri din trecutul neamului său și prisma prin care sînt văzute unele neamuri conlocuitoare sau vecinii mai apropiați ori mai depărtați, am fi înclinați să credem ca reală această caracterizare. Dacă însă avem în vedere că această atitudine apare numai în chestiuni de politică privind statul român și baza sa socială, atitudinea pe care are grijă să ne-o explice deseori, atunci trebuie să recunoaștem că dispăre virulența acestei noțiuni. Dimpotrivă, ori de cîte ori își expune linia sa politică, concepția sa dogmatică, Hasdeu nu numai că nu este șovin, dar ia atitudini care ar putea supăra eventual chiar pe un patriot indiferent. Și aceasta într-o vreme cînd unele atitudini ultranaționaliste din țară erau la paroxism. În aceste împrejurări, după ce scrisese *Istoria critică* și devenise istoric laureat al națiunii, fiind acuzat că trădează poporul prin căutarea unor origini altele decît cea latină, el scrie ferm : „Iaca-ne vînduți străinului ! Ș-apoi vînduți pentru totdeauna, căci

¹ Arh. St. Buc., loc. cit.

² Hasdeu, *Ion Vodă cel Cumplit*, Buc., 1865, p. 30 și 34.

³ *Ibidem*, p. 38.

⁴ Idem, *Episcopul Melchisedec*, în „Revista nouă”, V (1892), p. 162.

⁵ Idem, *Negru Vodă*, p. CCLXXVII – CCLXXVIII.

pe *tărtmul științific*, în viitor ca și pînă acum, nu ne vom sfii nici o dată a pune purul adevăr, fie el plăcut sau urtt, mai pe sus de orice veleitate *romanică*"¹.

Precizarea poziției sale nu se oprește aici. Atacul merge mai sus, aprig și fără posibilitate de respingere. „O școală ultra-romanică — scrie el — încuibată în institutul numit «Societate Academică» și avînd de organ așa zisul *Dicționariu—Glosariu*, ne face mai latin decît latinii; o altă școală ultra-barbară, răsărită pe malurile Bahluiului sub numele de «Societatea Junimea» și reprezentată prin *Convorbiri literare*, ne arată lumii mai barbari decît barbarii; și dacă vine cineva cu sînge rece și recunoaște în naționalitatea romînă elemente latine și elemente barbare totodată, a c a d e m i c i i din București și j u n i i din Iași se asvîrlă asupra-i cu același avînt de înverșunare"². Chiar dacă aici se observă și o nemulțumire personală față de forul cultural atacat, totuși conduita aceasta nu e întimplătoare. Exemple se pot multiplica cu înlesnire. Dar dacă în această chestiune Hasdeu merge cu toleranța pînă la o expresie peiorativă pe care o aruncă lui Massim cerîndu-i să învețe „că o discuție științifică între oameni bine crescuți diferă întru cîtva de respectabila meserie de *a mena boi romanesci*"³, față de primejdia externă el este dispus să propună măsuri extreme: „Față cu dușmanii din afară, toate vrăjmășile și zizaniile din lăuntru să dispară într-o clipă, iar cine nu se supune — strivește-l"⁴. Aceasta nu e șovinism, ci o conduită patriotică justă.

Cu mult bun simț istoric și cu nespusă dragoste frățească scrie el această pagină de exuberantă mărturisire: „Sînt acum treizeci de ani mai bine de cînd, printr-o monografie despre *Io* în titlul domnilor romîni și bulgari și printr-un studiu intitulat «Perit-au dacii?» eu începusem un șir neltrerupt de cercetări asupra istoriei romîne. Lucrarea de față, o scurtă sinteză a acelei lungi analize, este ultimul cuvînt al meu asupra unor mărețe nedomeriiri, care m-au sbuciumat peste un pătrar de secol. Căutînd totdeauna adevărul numai pentru adevăr, fără nici un folos egoist și fără nici o tendință șovinistă, sînt fericit de a constata că nu m-am contrazis nici o dată în trăsurile cele fundamentale, deși mi-a plăcut totdeauna a mă completa și uneori a mă rectifica eu însumi în amănunte, dar fericirea mea cea mai mare este, că rezultatul definitiv al muncii mele nu împinge la desbinare, ci îndeamnă la înfrățire. Toate popoarele balcanice, romîni, grecii, albanezii, serbii și bulgarii, ne apar acuma ca o singură familie strîns înrudită, ca un *συμπόσιον* de frați, de veri și de cumnați"⁵.

★

Litigii de natură istorică între vecini nu trebuie să existe. Acolo unde sînt, istoria științifică și adevărată le-ar fi înlăturat dacă nu le-ar fi incurcat o politică nechibzuită. Istoricul însă nu trebuie să fie unealtă. „Negreșit — zice Hasdeu — politica unui stat poate și chiar trebuie să se folosească de istorie la așezarea instituțiunilor interne și a raporturilor externe ale națiunii, tot așa cum profită de astronomie pentru marină și de geometrie pentru cadastru: dar o politică uneltînd falsificarea verității istorice este ca și cînd ar cere să dispară din spațiu planeta Marte sau să se schimbe proprietățile triunghiului. Eu unul, dacă aș ști că romîni sînt țigani sau că ungurii au descoperit America, mi-ar părea rău, foarte rău, din punctul de vedere al simpatiilor sau antipatiilor mele personale, totuși nu m-ași sfii o singură dată de a spune adevărul în fața tuturor"⁶.

¹ Hasdeu, *Știința și d.I.C. Massim*, loc. cit., p. 95.

² Idem, *Originile păstoriei la romîni*, loc. cit. p. 101.

³ Idem, *Știința și d. I. C. Massim*, loc. cit., p. 96.

⁴ Idem, *Negru Vodă*, p. CCLXXVIII.

⁵ Idem, *Stral și substrat*, p. XXXVII.

⁶ *Ibidem*, p. VI.

În ce privește relațiile între români și celelalte neamuri conlocuitoare din Ardeal, Hasdeu îndeamnă tineretul român de acolo să-și cunoască istoria înfruntând „pulberea arhivelor fără a se mai scuza și dinșii că nu-i lasă gogorița de sași și de unguri, căci propria experiență mi-a probat pe deplin că oamenii de știință germani și maghiari din Transilvania se grăbesc a deschide colecțiunile lor oricui cu cea mai prevenitoare afabilitate”¹. Și mai adaugă un sfat: „nici o dată să nu uite românii că fac parte din Peninsula Balcanică având interese familiare comune”².

III

Din cele expuse pînă acum credem că a reieșit destul de limpede cum trebuie să înțelegem șovinismul lui Hasdeu și cum patriotismul, care uneori este în adevăr exuberant, iar alte ori terifiant, dar nu-i întunecă niciodată rațiunea. Este de necrezut deci să poată ajunge el pînă la falsuri istorice, deși romantismul de care era stăpînit nu i-ar fi interzis-o. În cadrul acestor pagini nu poate lipsi această chestiune, care dacă ar fi adevărată ar întuneca peste măsură luminozitatea istoriei sale combative și educative.

O chestiune delicată și greu de explicat o constituie poziția pe care o au în istoriografie mult discutatele diplome, a lui Ivanco Rostislavovici din 1134 și a lui Iurg Koriatovici, din 1374. Incontestabil că ele sînt false, iar falsificatorul abil cunoștea bine izvoarele polono-litvane ale vremii³. Ca falsificator este considerat B.P. Hasdeu, editorul lor din 1860. Credem însă că ele aparțin tatălui său, Alexandru Hîjdeu, căci fiul însuși mărturisește că are copiile de la el. Acesta și în alte împrejurări folosise dacă nu falsul, măcar alterarea folclorului moldovenesc. În orice caz B.P. Hasdeu susține autenticitatea lor pînă la sfîrșit, chiar după ce știe contestarea pe care a făcut-o Ioan Bogdan diplomei *bîrlădene*⁴. Nu e greu să înțelegem ce l-a determinat să procedeze astfel. În nici un caz nu era nevoie de a umple un gol istoric pe care cu spiritul său romantic, fi putea completa și altfel cu ajutorul izvoarelor din care s-a inspirat falsificatorul. Credem că publicîndu-le la începutul activității sale editoriale, mai tîrziu nu a vrut să arunce asupra părintelui său o acuzație atît de gravă. E singura explicație posibilă⁵.

În fața altui document însă, cum este cel al rășinerenilor (1468), el ia o poziție justă considerîndu-l fals, dar în notița tergală *pro memoria* nu găsește nimic suspect⁶.

¹ Hasdeu, *Trei lune peste munți. Dare de seamă despre o excursiune științifică în Transilvania*, în „Columna lui Traian”, V (1874), p. 135.

² Idem, *Negru Vodă*, p. CCLXXVIII; vz. și *Prieteni cu voie sau fără voie*, în „Literatură și artă română”, V (1901), p. 69—77.

³ P.P. Panăitescu, *Diploma bîrlădeană din 1134 și hrisovul lui Iurg Koriatovici din 1374. Falsurile patriotice ale lui B.P. Hasdeu*, în „Rev. ist. rom.”, II (1932), p. 46—57.

⁴ Hasdeu, *Negru Vodă*, p. XCI—XCVI; cf. și p. CCLV.

⁵ Arh. St. Buc., ms. nr. 1508, în filele rămase din studiul *Istoria literaturii române sub Ștefan cel Mare*, din care unele părți au fost publicate în „Traian”, 1869, cu privire la diploma bîrlădeană Hasdeu spune că republică „însuși actul întocmai după copia lui tată-meu... După informațiunea ce o dătoresc deasemenea părintelui meu, documentul este scris pe pergamenă, cu o cerneală gălbuie, cu litere semiunciale, foarte neregulate în trăsăturile lor, adică cînd spre dreapta cînd spre stînga, coprinzînd în totul cinci rînduri dintre care în cel ultim este data actului, iar ceva mai jos trei găurele indică absința unui sigiliu, aninat pe o șvară de mătășă împletită în trei”. Dspre hrisevul lui Iurg Koriatovici de asemenea completează: „fiind atunci <cînd l-a publicat întîi> d-abia la începutul carierei noastre istorice, nu aveam încă adunate și aprofundate toate ajutoarele științifice, cîte se cer, pentru a putea comenta într-un mod satisfăcător un document de...” Se reproduce apoi finalul în slavonește (începutul lipsește din ms) în cirilică; tot în cirilică reproduce și confirmarea cnezului Alexandru. În orice caz poziția lui Hasdeu în această chestiune trebuie reluată.

⁶ Hasdeu, *Negru Vodă*, p. CCLXIV.

Principial nu se poate admite că în cazuri similare poate avea cineva atitudini deosebite, decât dacă la mijloc este o chestiune afectivă peste care nu poți trece cu ușurință.

★

După cinczeci de ani de la moartea lui Hasdeu ne putem întreba cu drept cuvânt care este moștenirea ce ne-a lăsat¹. Aceasta cu atât mai mult cu cât viața și opera sa au fost pline de contradicții, de deziceri. Răspândit în tot felul de probleme în care credea că are oricând un cuvânt de spus, atacând cu impetuozitate teme oricât de spinoase și de obscure spre a le părăsi apoi după ce a dat prima lovitură cu care impresiona și domina, sprijinind cu ardoare orice inițiativă care i se părea lui națională și democratică, dar combătând-o îndată ce-i părea că inițiativa nu-i mai aparține, susținând realismul și pozitivismul ca singurele elemente de care trebuie să ție seama literatura și știința, dar opunându-i metafizica și metapsihica, când a crezut că realismul sau naturalismul este o primejdie pentru formarea ideală a unei națiuni, Hasdeu rămâne un gigant tocmai prin această lipsă de constanță, prin acest dinamism. Într-o vreme când totul trebuia înnoit, prefăcut și construit pe baze noi rămâne firească o astfel de inconstanță, un astfel de meandru dibuitor de albie între creste sălbatece de munți primitivi. În această postură este tot ce poate fi mai normal să constatăm că atât între contemporani cât și posterior părerile despre Hasdeu sînt împărțite.

Am căutat acum să ne apropiem de Hasdeu prin una din preocupările sale cardinale, istoria, și anume gândirea istorică în partea ei cea mai pozitivă. Hasdeu nu a fost însă numai atât. Poet, literat, filosof, lingvist, folclorist, ziarist, deputat, arhivist, profesor, academician, de toate a fost, în toate a creat mult și a greșit mult. Dar e temerar să te apuci a analiza și prezenta opera lui în câteva pagini. Nu pentru că acest lucru nu ar fi posibil, interesant și util, ci pentru simplul motiv că opera aceasta este atât de variată, este atât de oscilatorie și atât de inegală încît poți cădea ușor în erezie sau în eroare. Aceasta cu atât mai mult cu cât părerile specialiștilor de tot soiul sînt deja fixate că această operă nu ar mai prezenta un interes istoriografic.

Această părere este o eroare profundă. Și sub această eroare s-a dezvoltat mișcarea noastră științifică și literară chiar din ultimii ani ai vieții lui Hasdeu, când el a apucat pe căi străine științei propriu-zise, și a dănuit de atunci încoace aproape permanent. Se creese chiar atmosfera că a cita pe Hasdeu pentru altceva decât pentru edițiile de izvoare era o descalificare. Lumea noastră științifică este foarte dispusă a eticheta ușor pe oricine, de obicei negativ, și a nu voi să cerceteze opera înaintașilor, a nu scoate și a nu fructifica micul grăunț sădit de predecesori. Mai crede această lume că e mult mai onorabil și mai științific a lua totdeauna lucrul de la început, de cele mai multe ori nu cu mai mulți sorți de izbîndă, dar astfel să nu ajungă nici o dată la un sfîrșit oarecare.

Cu toată contradicția pe care o constatăm în însăși viața și comportarea lui Hasdeu nu avem dreptul să-l ignorăm. Fulgerele pe care le-au aruncat unii și alții împotriva lui trebuiau să ne lumineze mai mult asupra acestei necesități, căci numai când stăm sub furtună avem prilejul să vedem fulgere și trăsnete dezlănțuite satanic, dar frînte de neistovite stînci. Acum e timpul să părăsim drumul pe care eram obișnuși să mergem și să ne întoarcem la cunoașterea izvoarelor vieții noastre spirituale. Opera pionierilor stă totdeauna la temelie edificiului în care locuim azi, dacă ne dăm bine seama de acest lucru.

¹ Un delicat elogiu academic a ținut recent acad. D. Panaitescu-Perpessiciu, *Viața și opera lui Bogdan Petriceicu-Hasdeu*, publicat în *90 de ani de viață academică în țara noastră*, Ed. Acad. R.P.R., p. 105-128.

Opera lui Hasdeu se situează în întregime în contemporaneitate și reprezintă concepția istorică și politică a vremii. Aceasta i-a cerut să se răspîndească în atîtea direcții, să se fărîmițeze. Datorită acestui fapt opera lui se prezintă înaintea noastră ca o operă neînchegată într-un sistem de gândire și plină de contradicții surprinzătoare, dar bogată în idei. Realizată artistic suficient de bine și-a cîștigat dreptul la trăire îndelungată. Ținînd seama de totalitatea acestei opere, dar mai ales de partea pozitivă din opera sa științifică nu neînsemnată, putem să o caracterizăm ca exponent al vremii sale.

Gîndindu-se la moarte, Hasdeu a avut viziunea operei care rămîne după el.

„Cînd o fi ca să duceți la criptă,
Nu pe mine, căci eu nu mă las,
Dar pe vasu-mi în care-i înfiptă
Cea făclie sclipind din cel vas”,

precizează el într-o poezie tîrzie: *făclia*, opera lui, nu poate fi închisă în criptă. Hasdeu a fost conștient de acest lucru, deși i-a dat tot o formă de luptă postumă: „nu mă las”. Posteritatea însă parcă a voit să-l uite. Ne explicăm fenomenul acesta, nu ca o lipsă de apreciere sau din neînțelegere, ci ca o descătușare, ca o eliberare de sub o forță dominatoare, de urgie. Era gigant Hasdeu, prea deasupra semenilor săi, chiar în zilele de declin, pentru ca să nu credem în dorința tuturor de a se elibera, de a ieși din servitute.

A trebuit să treacă dincolo de hotărele vieții aproape întreaga generație care l-a cunoscut pe Hasdeu, care s-a cutremurat de privirea lui și s-a temut de verbul lui. Cînd acest timp s-a scurs era firesc ca noua generație să se îndrepte către opera acestui poet, savant și mag, să-i cunoască existența proteică și să încerce explicația atitudinii lui față de sine și față de viață. Prima pecete care s-a pus peste umbra lui este aceea de a-l considera ca pe unul din puținele fenomene ale gândirii neamului românesc. Pentru a motiva această concluzie, sau pentru a o reduce la eventuale proporții comune, trebuie cunoscută și disecată opera. Aceasta nu se poate face deodată. În parte nici noi înșine nu am avut acum alt gînd decît să prezentăm unele premise care ni se par că pot duce la o explicație.

